Әшрәф ХӘЛӘФОВ
педагожи елмләр намизәди,
досент

ХХ ӘСР ТӘЗКИРӘЧИЛӘРИ ҺАГГЫНДА

ХХ әсрин илк илләриндә классик әдәби библиографија васитинин бир нөвү олан тәзкирәләрин тәртиб едилмәси әдәби просесин изләнмәсиндә зәрури бир васитә кими давам етдирилмишдир. Әдәби библиографлардан Мирзә Мәһәммәд Ахундов Ләнкәранини, Мәһәммәд Аға Садрај оғлу Мүчтәһидзадәни, Фируддин бәј Көчәрлини, Мәһәммәдәли Тәрбијәти хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Анчаг ХХ әсрин биринчи јарысында Азәрбајчан әдәби библиографијасы тарихиндә Ф.Б.Көчәрлинин, Мәһәммәдәли Тәрбијәтин мүстәсна јери олмушдур. Һәр икиси тәзкирәләрин тәртибини мәзмунча јени инкишаф мәрһәләсинә галдырмыш, онун әдәби елми әсәрин бир жанры, енсиклопедик мә`лумат китабынын бир типи, тәзкирәләрин тәзкирәси сәвијјәсинә галдырылмасында әвәзсиз хидмәт көстәрмишләр.

Ф.Б.Көчәрлинин гырх иллик әдәби фәалијјәти, демәк олар ки, 1959-чу илдән тәдгиг едилир. Бу саһәдә Б.Нәбијевин, И.Бәкташинин, Ругијјә Гәнбәр гызынын әсәрләри хүсуси гејд едилмәлидир. Амма бу тәдгигатчылар Ф.Б.Көчәрлинин библиографик јарадычылығы барәдә һеч бир фикир ирәли сүрмәмишләр. Сөзсүз ки, илк дәфә онун библиографијадан нечә истифадә етмәси вә буна мүнасибәти барәдә мәгалә јазылмышдыр.[1] Бурада исә билаваситә библиографик јарадычылығынын ишыгландырылмасына сә`ј едилир.

Көркәмли библиограф-тәзкирәчи Фирудин Бәј Әһмәд оғлу Көчәрли (1863-1920) Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. О, хүсуси мәктәбдә фарс дилини өјрәнмиш, 1875-чи илдә Шушада рус дили мәктәбинә, 1879-чу илдә Гори мүәллимләр семинаријасына дахил олмушдур. 1885-чи илдә семинаријаны битириб Ирәван кимназијасында ана дили вә шәриәтдән дәрс демишдир. Рус әдәбијјатындан тәрчүмәләр етмишдир. Бу бәдии тәрчүмәләрин бир чоху А.О.Черњајевскинин "Вәтән дили" дәрслијиндә верилмишди. 1892-чи илдә онун тәрчүмә

етдији "Тә`лимати-Сократ" китабы чапдан чыхмышды. 1895-чи илдән вахтилә тәһсил алдығы семинаријада мүәллимлик етмишдир. "Гафгаз", "Загафгазија", "Каспи", "Шәрги-Рус" гәзетләриндә әдәбијјат, әлифба, тәһсил мәсәләләринә даир мәгаләләри илә чыхыш етмишдир. М.Ф.Ахундовун "Алданмыш кәвакиб" һекајәсини русчаја чевирмишдир. 1904-чү илдә "Шәрги-Рус" гәзетиндә "Әдәбијјатымыза даир мәктуб" ады илә тәнгиди мәгаләләри верилмиш, 1911-1912-чи илләрдә "М.Ф.Ахундов", "Балалара һәдијјә" адлы китаблары чап едилмишдир. 1908-чи илдә "Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты" әсәрини битирмишдир.

Ф.Б.Көчәрлинин елм даирәсинин кенишлији, библиографик билијинин мүкәммәлији евристика вә библиографик евристика үсулундан истифадәси "Азәрбајчан әдәбијјаты" адлы әсәриндән даһа ајдын көрүнүр.

Бу әсәр илк дәфә совет дөврүндә "Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары" (2 чилддә, 4 һиссәдә) ады илә 1925-1926-чы илләрдә чапдан чыхмышдыр. Икинчи дәфә исә "Азәрбајчан әдәбијјаты" ады илә 2 чилддә (1978-1991-чи илләрдә) чап олунмушдур. Сон нәшрдә "Бир нечә сөз", "Башланғыч" адлы кениш елми-нәзәри һиссә тәртибатчы Ругијјә Гәнбәр гызы тәрәфиндән бирләшдирилмиш, "Бир нечә сөз" башлығы илә верилмишдир. Бу әсәри илә Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи елминин бүнөврәсини гојан Ф.Б.Көчәрли кәләчәк тәдгигатчылар үчүн илк чығыр ачмышдыр. Әсәрдә 128 јазычынын һәјат вә јарадычылығы һагтында мә`лумат әһатә олунур.

1920-чи илин јазында чилдләрини дәјишмиш дашнаклар Ф.Б.Көчәрлини һеч бир күнаһы олмадан һәбс етмиш, Кәнчәјә апармышдылар. Бундан ики күн сонра Н.Нәриманов хүсуси нүмајәндәләр көндәрмишдисә дә, артыг кеч олмуш, ермәниләр ону мүһакимәсиз вә һөкмсүз күлләләмишдиләр.

Бу библиографик әсәр тәзкирәчилик даирәсиндән бојланыб чыхмышды. Әсәрин тәртиби принсипләрини, јазылма тарихини вә сәбәбләрини өјрәндикдә ајдын олур ки, Ф.Б.Көчәрли Лүтвәли Бәј Азәрин "Атәшкәдә" тәзкирәсинә истинад етмишдир.

Орта әсрләрдән башлајараг шаирләр чографи-әрази принсипинә, јә`ни һарада јашамасына көрә груплашдырылыр. Ф.Б.Көчәрли дә бу принсипи гәбул етмишди: Кәнчә, Ширван, Шамахы, Гарабағ, Губа, Шәки, Ордубад, Ирәван вә Дәрбәнддә јашајан шаирләр һагтында јығчам чографи хүласә, әдибләрин һәјат вә јарадычылығына һәср олунмуш ирили-хырдалы библиографик очеркләр вермишдир. Бу очерк-

ләрдә шаирләрин һәјаты, сәнәти, әдәбијјат тарихиндә мөвгеји барәдә фактик мә`лумат вардыр. Ф.Б.Көчәрли әдәбијјат тәснифатыны јаратмағын мүмкүн олмадығыны көрдүјү үчүн әдибләрин чоғрафи әрази үзрә бөлүшдүрүлмәсини муәјјән дөвр бөлкүләри дахилиндә апармышдыр. Әсәрдә тарихлик принсипи әсас көтүрүлмүш, амма әрази дахилиндә хронолоҗи бөлкүнү шаирләрин вәфаты тарихләринә көрә апармышдыр. Бу да тәзкирәләрин үсулундан ирәли кәлир.

Мә`лумдур ки, әдәбијјат тарихи дөврләрә көрә тәснифләшдирилир, бүтүн јазычы вә шаирләрин дејил, көркәмлиләрин јарадычылығындан бәһс едилир вә онларын әсәрләринин тәһлили верилир. Тәзкирәләр мәһз бу чәһәтләри илә әдәбијјат тарихи әсәрләриндән фәргләнир.

Дүздүр, әсәрдә чохәсрлик әдәби ирсимиз гәдим, орта әсрләр, XVIII әср вә XIX әсрин биринчи јарысы кими дөврләрә ајрылмышдыр. Амма бу дөврләрә нә сәрлөвһә, нә дә һәр һиссәнин әввәлиндә дөврүн әдәби-тарихи хүласәси верилмәмишдир. Бунунла белә, һәр дөврүн адыны мүәллифин мәтниндә ишләтдији спесифик сөзләрдән анламаг вә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, "Гәдим вә орта әсрләр әдәбијјаты", "Сабигдә вүчуда кәлиб нәшвинүма тапан әзими шүәра", "Низаминин вә Хаганинин мүасирләри вә онлардан сонра Гафгазда вүчуда кәлән үләма шүәра вә һүкама гүрәмалар", "XVIII әср әдәбијјаты", "Молла Пәнаһ Вагиф дөврү" вә с. бөлкүләр дөвр бөлкүләри ичиндә апарылыр. Бунун нәтичәсиндә ејни чоғрафи әразидә јетишмиш јазычылар ардычыл дејил, әсәрин ајры-ајры һиссәләриндә (мәсәлән, Кәнчә шаирләри), һәм гәдим вә орта әсрләрдә, һәм XIX әсрин биринчи јарысында, һәм дә XIX әсрин икинчи јарысында верилир.

Әрази бөлкү заманы чоғрафи башлыг вә һәмин әразијә аид олан тарихи-чоғрафи очерк илк дәфә һәр һансы бир дөвр шаирләриндән бәһс едиләркән ишләдилир, сонракы дөврдә белә сәрлөвһәләр вә очеркләр верилир. Классик ирсин дөврләр үзрә, дөвр дахилиндә әрази үзрә груплашдырылмасы бу вә ја дикәр сәбәбә көрә позулур.

Тәзкирәјә көркәмли, мәшһур вә орта истe`дадлы шаирләрлә јанашы әдәбијјат тарихинин инкишафында һеч бир ролу олмајанлар да дахил едилмишдир ки, бу да тәзкирәчиликдә әсас шәртдир. Үмумијјәтлә, Азәрбајчан классикләриндән фарс дилиндә јазанлар чох вахт фарс әдәбијјатына, Фүзули исә Османлы әдәбијјатына аид едилир. Көрүнүр, Ф.Б.Көчәрли дә тәзкирәләрин кечмиш ән`әнәви үсулларындан јахасыны гуртара билмәмишдир. Беләликлә, Ф.Б.Көчәрли милли

библиографијанын јени истигамәтдә инкишафында өз сөзүнү демишдир. Әсәр өзүнүн мүсбәт, мүтәрәгги чәһәтләри илә библиографик мә`луматын ахтарышында, истифадә едилмәсиндә тәчрүби әһәмијјәтини бу күн дә сахламагдадыр.

Ф.Б.Көчәрли Ширван шаирләриндән 21 нәфәр һаггында фактик вә библиографик мә`лумат, әсәрләриндән нүмунәләр, јери кәлдикчә әсәрләринин тәһлилинә јер вермишдир.

О, Кәнчә шаирләриндән 6 нәфәр, Газах шаирләринин 8 нәфәри һаггында библиографик очерк јазмыш вә ше`рләриндән нүмунәләр кәтирмишдир.

Губадан А.А.Бакыханов (Гүдси) вә мүасирләриндән бәһс едир. Гарабағ шаирләриндән әксәријјәти М.М.Нәввабын тәзкирәсиндә олса да, һәмин тәзкирә бир мәнбә кими көстәрилмир. Шәки шаирләри һаггында библиографик мә`лумат вә әсәрләриндән нүмунәләр верилмишдир.

Дәрбәнд шаирләриндән бә`зиләринин һәјат вә јарадычылығындан бәһс едилир, әсәрләриндән нүмунәләр верилир. Мә`лумдур ки, нүмунәләр бир гајда олараг мүнтәхәбатларда тәтбиг едилир. Тәзкирәләрдә мүнтәхәбатын тәртибиндә олан үсулларын бирләшдирилмәсини көрүрүк.

Хүсуси бөлмәләрдән бири дә Ирәван шаирләринә ајрылмыш, онлардан бир нечәси һаггында мә`лумат, әсәрләриндән нүмунәләр тәгдим олунмушдур.

Чәнуби Азәрбајчан шаирләри ајрыча бөлмәдә дејил, дөврләр дахилиндә тәгдим олунмушдур. Мәсәлән, "Дәрбәнд шаирләри" бөлмәсиндә Аға Мирзә Мәһәммәд Халхалы, Раһи, Ахунд Молла Һүсејн Марағалы "Дәхли", Мәһәммәд Әмин Дилсуздан башга Гәвси, Фәдаи, Нәбатидән бәһс олунур. 2 чилддә 14 нәфәр нөвһә, гәсидә шаирләриндән јығчам мә`лумат верилир. Бундан башга, С.Ә.Ширвани, Абдулла бәј Аси тәхәллүсүнүн мәдһиндә Рагиб, Гафил, Зүһуру, Дидә Сәфа, Бехуд, Зәви Салик Ширван шаирләринин адыны чәкир. Ф.Б.Көчәрлинин бу әсәри үслуб вә тәһлили дикәр тәзкирәләрин үслуб вә тәһлилиндән фәргләнмир.

Ф.Б.Көчәрли тәзкирәләрин тә`сир даирәсиндән чыхмаға чидди сә`ј көстәрсә дә, јахасыны гуртара билмәмишдир. Бу ики чилдлик пешәкар библиографын халис тәзкирә жанрлы әсәри кими гәбул едилмәлидир.

XX әср Азәрбајчан әдәби тәзкирәләринә реал олараг Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин јарадылмасына кечид кими бахыл-

малыдыр. Тәзкирәдә Азәрбајчан әдәбијјатынын надир әлјазмаларда топланмасы, һараларда сахланылмасы, онларын әлдә едилмәси, нәшр вә чап олунмасы вәзијјәти барәдә дәгиг елми библиографик мә`луматын верилмәси, шаирләрин јарадычылығынын тәдгиги тарихинин ишыгландырылмасы әсәрин мисилсиз гијмәтли мәзијјәтидир.

Ф.Б.Көчәрлинин мүасири, маарифчи Мирзә Мәһәммәдәли Тәрбијәт (1875-1940) Чәнуби Азәрбајчанда тәзкирә тәртиб етмәклә дә мәшғул олмушдур. О, тәзкирәсини бүтүнлүкдә Азәрбајчанын көркәмли шәхсијјәтләри һаггында библиографик мә`лумата һәср етмиш, 1042 нәфәр һаггында мә`луматы әлифба сырасы илә вермишдир.

Тәрбијәт 1872-чи илдә Тәбриздә анадан олмуш, ибтидаи тәһсилини Молла Зејналабдин мәктәбиндә алмышдыр. Атасындан астрономија вә ријазијјат елмини өјрәниб мәнимсәмиш, адлы-санлы Мирзә Нәсруллахандан һәкимлији өјрәнмишдир. Шәхси тәһсил јолу илә франсыз вә инкилис дилләрини мәнимсәјә билмишдир. Мүзәфәријјә мәдрәсәсиндә тәбиәтдән, Лоғманијјә мәдрәсәсиндә астрономија вә чоғрафијадан дәрс демиш, әдәбијјат мүәллими ишләмишдир.

Тәрбијәтин бир алим кими јетишмәсиндә гајынатасы Мирзә Абдулланын ролу олмушдур. Белә ки, Мирзә Абдулланын шәхси китабханасы вәфатындан сонра М.Тәрбијәтин ихтијарына кечир. 1898-чи илдә јени үсулла идарә олунан илк китабхананын әсасыны гојур. Онун Тәрбијәт адландырылмасы да бунунла бағлыдыр. Китабхананын хидмәт даирәси, нүфузу кетдикчә артмыш, Теһран филиалы ачылмышды. Беләликлә, китабхана кәнч Тәрбијәтин елми фәалијјәтинә кениш имканлар ачыр. "Тәрбијәт китабханасы" Јахын Шәргдә ән көркәмли вә зәнкин китаб фондуна малик китабхана олмушдур. Тәрбијәтин китабханасында 12 миндән артыг надир әлјазма китаблары сахланылырды вә истифадәјә верилмишди. Мәһәммәд Нахчывани бу китабларын каталогуну китаб һалында 1954-чү илдә чап етдирмишдир.

1902-чи илдә тә`сис етдији "Кәнчинеји-фүнун" һәфтәлик журналы бир ил фәалијјәт көстәрир. 1903-чү илдә Гафгаза сәјаһәт едир. Гафгаздан Истанбула, Сурија, Ливана, Мисирә кедир. Китабханаларда елми ахтарышларыны давам етдирир вә һәмин өлкәләрдәки елми бирлик вә чәмијјәтләрин тәдбирләриндә иштирак едир. О, Гафгазда өлкәнин мәдәни очагларында олмуш, бир сыра зијалыларла, о чүмләдән журналист Мәһәммәдаға Шаһтахтински илә Тифлисдә шәхсән

танышы олмушдур.

М.Тәрбијәт биринчи дүнја мүһарибәсинин сонунадәк Истанбулда јашамышдыр. Бу илләрдә Азәрбајҹан, түрк, әрәб вә фарс әдәбијјатына даир бир чох гајнаглары үзә чыхармыш, "Тәрбијәтин гејдләри" адландырдығы дәфтәриндә јазмышдыр. "Данишмәндани-Азәрбајҹан" тәзкирәсиндә бу гејдләрин үзәринә дөнә-дөнә гајыдыр. Иран мәтбуаты тарихинә даир әсәр јазыр, бу барәдә тәзкирәнин сонунда библиографик мә`лумат верир. Америкада Зәрдүштүн һәјат вә јарадычылығы һаггында конфрансларда, елми јығынҹагларда мә`рузә илә чыхыш едир.

1921-1925-ҹи илләрдә Иранын маариф назири олмуш, ибтидаи мәктәбләрин, о ҹүмләдән илк дәфә Азәрбајҹан гызлары үчүн ајрыҹа мәктәбин ачылмасына наил ола билмишдир.

1927-1930-ҹу илләрдә Тәбриз бәләдијјә идарәсинин рәиси вәзифәсиндә чалышмыш, Тәбриздә бир нечә бөјүк хијабан, мәдәнијјәт вә истираһәт парклары салдырмышды. Азәрбајҹандан нүмајәндә кими Иран Милли Мәҹлисинин 8-ҹи чағырышында иштирак етмишдир. 1934-ҹү илдә Фирдовсинин 1000 иллик јубилеји илә бағлы Бакыја дә`вәт олунмуш, она Ф.Б.Көчәрлинин, Салман Мүмтазын вә башгаларынын әсәрләри һәдијјә едилмишдир. Тәзкирәсиндә һәмин китабларын библиографик иснадлары вардыр. М.Тәрбијәт 1940-чы илдә Теһранда вәфат етмишдир.

М.Тәрбијәт мәнбәшүнаслыг, китабханашүнаслыг вә библиографијашүнаслыгла бағлы олан әдәби гајнаглары дәјәрләндирмәкдә исте`даллы алим иди. Онун тәзкирәси ән көзәл библиографик әсәрдир ки, чох вахт ону "енсиклопедик мә`лумат китабы" адландырырлар. Әсәрин биринчи ҹилди 414 сәһифәдә 1935-ҹи илдә Теһранда фарс дилиндә чап едилмишдир. Икинҹи ҹилдинин әлјазмасы аиләсиндә сахланылыр.

Бу библиографик әсәр 40 илдән артыг елми фәалијјәтин нәтиҹәси кими һасилә кәлмишди. Тәзкирәдә Әлигулу Валеһин мүасири, миллијјәтҹә фарс олан Мәһәммәд Таһир Нәсрәбадинин (1623-1711) тәзкирәсиндән 38 нәфәр азәрбајҹанлы шаир һаггында библиографик мә`луматы олдуғу кими тәгдим едир. Бунлардан 16 нәфәри Һиндистан вә башга мәмләкәтдә јашајан шаирләрдир. Онлардан Гасымхан - Шәрәфхан Хаҹи оғлуну, Исмајылхан Тәбризини, Мирзә Мүгим Бајандыр оғлуну, Һаҹы Мүзәффәр Һаҹы Мүнгисини, Рабит шаһ Казымы, Мәһәммәд Разини, Мирзә Ибраһим Руфәти, Мирзә Шәриф Хаҹини, Хрушу Һүсејнбәји, Чәләби Мәһәммәд Гасымы, Чәләби Мәһәммәдрза Пашаны, Ҹовһәри Мирзә Мүгиби гејд етмәк олар.

Әкәр XVII-XVIII әср тәзкирәчиләри әсасән Јахын Шәрг халглары шаирләри һаггында мә`луматы әһатә едирсә, дијаршүнаслыг тәзкирәчиләрин тәшәккүл тапмасына сә`ј көстәрилирсә, XX әсрдә Азәрбајҹан шаирләри һаггында күлл һалында библиографик мә`луматы верән үмуми характерли тәзкирәләрин јарадылмасына тәшәббүс едилир. Белә милли шәрәфли иш Ф.Б.Көчәрлијә вә М.Тәрбијәтә гисмәт олмушду. М.Тәрбијәт бу тәзкирә илә һәмчинин библиографијанын библиографијасыны јаратмаг саһәсиндә илк аддым атмышдыр. Бу әсәр өзүндән әввәлки тәзкирәләрин библиографик көстәриҹиси кими дә гәбул едилмәлидир. Бу әсәри библиографијанын библиографијасы, тәзкирәләрин илк көстәриҹиси адландырмаг да олар. Чүнки Азәрбајҹанын XVIII әсрдән XX әсрә гәдәр шаир вә елм адамлары һаггында библиографик мә`луматы 38 адда тәзкирәдән, ҹүнкдән, бәјаздан, тарих вә әдәбијјат китабларындан араҹдырыб топламышды. Индики библиографијанын библиографијасы вәсаитләриндән онунла фәргләнир ки, бу тәзкирәләрин тәһлилинин, мәзмунунун, гурулушунун характерик ҹәһәтләрини ачан аннотасија вермир. Чүнки әсас мәгсәди Азәрбајҹанын көркәмли шаир вә елм хадимләри һаггында енсиклопедик мә`лумат вермәк олдуғундан һәмин тәзкирәләри гајнаг кими көстәрмиш, онлара иснад етмиш, онларын вердији библиографик мә`луматлара өз мүнасибәтини билдирмиш, нөгсанларыны көстәрмишдир.

Бунлардан С.С.Мирзәнин, Л.Б.Азәрин, С.Б.Садигинин, М.М.Нәввабын тәзкирәләрини хүсуси вурғу илә гејд едир. Онлардан даһа чох бәһрәләндијини билдирир. Дөвләтшаһ Сәмәргәндидән 80, С.С.Мирзәдән 59, Нәсрәбадидән 49, С.Б.Садигидән 9, М.М.Нәввабдан 14, Мәммәдәли Мүҹәһидзадәнин "Ријазүл-ашигин"дән 4 нәфәр һаггында мә`луматы олдуғу кими вермишди. Бу тәзкирәләр әдәби библиографик әлагәләрин өјрәнилмәси үчүн мө`тәбәр вә зәнкин мәнбәләрдир. М.Тәрбијәтин бу тәзкирәсинин милли шүурун дирчәлмәси вә формалашмасында бөјүк тә`сири олмушдур. Тәзкирә Тәрбијәтин әдәби иҹтимаи көрүшләрини өјрәнмәк бахымындан ән әсас мәнбәдир. Онун габагҹыл маарифчи идејалары тәзкирәчилик јарадыҹылығында да өз әксини јени бичимдә тапмышды.

Тәрбијәт тәзкирәдә әдәбијјат тарихинә, поетика вә әдәбијјатшүнаслыг елминин инкишафына үмуми бир ахын кими бахмышдыр. Әдәбијјат вә инҹәсәнәтдә мүхтәлиф бахышларын олдуғуну, бу ахын вә мејлләрин ајры-ајры зүмрәләрин һәјат вә фәалијјәти илә сәсләшмәсини өзүнәмәхсус ифадәләрлә көстәрмишдир. Бу ахын вә мејл-

ләрин гаршылыглы бағлылыгларыны да ачмаға чалышмышдыр. О, бир чох шаир вә алимләрин дүнјакөрүшүнүн һансы фәлсәфи ахын әсасында тәшәккүл тапмасыны, һансы фәлсәфи мәктәбин идејаларындан тә`сирләндијини, көркәмли шаирләрин јарадычылығында, душүнчә вә бахышларында нә кими изләр бураxдығыны да гејд едир. Буну "Бәһмәнјар", "Шејх Маһмуд Шәбүстәри", "М.Ф.Ахундов" адлы бөлмәләрдән ајдын көрмәк олур.

О, поезијада форма вә мәзмунун вәһдәтдә көтүрүлмәси идејасыны мүдафиә етмишдир. Библиографик фәалијјәтдә дә тәглидчилијә гаршы чыхмыш, орижинал вә уғурлу јазылмыш бир гејди тәглидчиликлә гәләмә алынмыш әсәрдән үстүн тутмушдур.

Тәзкирәдә бу фикрин үстүнә дөнә-дөнә гајытмышдыр. Хагани, Низами вә Саиб Тәбризи кими көркәмли сәнәткарларын әсәрләрини, јарадычылығыны үрәкдән алгышладығы кими бир чохларынын дини тәригәтләрә мејл етмәси, формаја ујмасы, тәглидчилијә јол вермәси һалларыны да көстәрмишдир. Ше`рдә "Тәзрик сәнәти" ады алтында баш галдыран идејасызлығы вә формализми тәблиғ едән зијанлы ахыны рәдд едирди. Орта әсрләрдә Јахын Шәрг нәсриндә кениш јајылмыш "Нәсри-мүсәнә"нин зијанлы чәһәтләрини јери кәлдикчә көстәрмишдир. М.Тәрбијәт шаирин јарадычылығына даир дүзкүн елми фикир сөјләмәк ме`јарыны тарихи шәраитдән чыхыш етмәкдә көрүрдү. Әдәби просесин инкишафыны она тә`сир едән бир сыра ичтимаи амилләр әсасында өјрәнмәји ирәли сүрүрдү.

Тәзкирәни тәртиб едәркән башга халгларын мәдәни-елми уғурларыны өз халгларынын мәдәнијјәт тарихи һесабына мәнимсәмәк мејлинә гаршы кәскин гәтијјәтлә чыхмышды. Азәрбајчан јазычыларыны бөјүк бир һәссаслыг вә гәдәрсиз мәһәббәтлә севмәјә, ону дәриндән өјрәнмәк ишинә бүтүн өмрүнү сәрф етдији кими, башга халгларын әдибләринин уғурларыны охучуја чатдырмағы да өзүнә борч билмишдир. Тәзкирәдә ајры-ајры библиографик мә`луматлар, мүлаһизә вә фактлар бир-бирини тамамлајыр, ајдын бир мәгсәдә хидмәт едир. Гыса, ајдын вә тутарлы бир нечә чүмлә вә фикирлә бөјүк бир шаирин јарадычылығыны гијмәтләндирән аннотасија јазмаг бу күн дә библиографик көстәричиләр үчүн характерик чәһәт олараг галмагдадыр. Онун фәалијјәтиндә библиографик мә`лумата дәрин мә`на вермәк чәһди чох гүввәтли олмушдур. Верилән библиографик мә`луматларда, аннотасијаларда артыг сөз вә долашыг фикирләр јох кимидир. Библиографик мәнбәләрин мөвчудлугу һаггында мә`луматлар чох дәгигдир. Чүнки һәмин мәнбәләри билаваситә дөвүлә мүәјјәнләшдир-

мишдир. Тәзкирәдә өзүндән әввәлки алимләрин фикирләринә еһтијатла јанашмыш, ону тәгдир вә ја рәдд едәркән објективликдән кәнара чыхмағы гәбаһәт һесаб етмишдир. Һәр бир сәнәткарла бағлы бир фикир, мүлаһизә ирәли сүрәркән тәзкирәчиләрин фикирләрини сафчүрүк едәрәк онларын ән елми мө`тәбәрлијиндән истифадә етмишдир. Сәнәткарын јарадычылыг јолуну ајдынлашдырмаға, елм вә сәнәт аләминә кәтирдији јениликләри үзә чыхармаға сә`ј көстәрмишдир. Әдәбијјатшүнаслыг вә әдәбијјат нәзәријјәси илә бағлы марағлы мүлаһизәләри бу күн дә өз тәравәтини итирмәмишдир. Әруз вә һеча вәзниндә јазан сәнәткарлара ејни чүр јанашмыш, үслуб мәсәләләриндә сәрбәстлији тәгдир етмишдир. Библиографик мә`луматларда классик әдәбијјатдакы тәрбијә вә мәсләһәтләрә, өјүдләрә хүсуси јер вермәји лазым билмишдир. Хәтиб Тәбризидән бәһс едәркән XI јүзилликдә Азәрбајчан дилинин тарихи, Шејх Сәфинин "Гара мәчмуә" адлы фәлсәфи әсәринә јаздығы аннотасијасы бу күн дә охучуну душүндүрүр. М.Тәрбијәт өз тәзкирәсилә Азәрбајчан халгынын ваһид һалда милли мүстәгиллик уғрунда мүбаризәсиндә јахындан иштирак едир. Бу индики библиографлар үчүн өрнәкдир.

Әлјазма тәзкирәләрин нүсхәләринин сајы вә һарада сахланмасы барәдә библиографик мә`лумат верилирсә, ше`рин һансы формада јазылдығы тәсвирдә көстәрилирсә, чап китабларынын тәсвириндә әлавә мә`луматларын верилмәси зәрури сајылыр. Әсәрин мүәллифи вә адындан башга һарада нәшр олунмасы, нәшр или, китабын һәчмини көстәрән мигдар мә`луматы, һансы дилләрә тәрчүмәси барәдә фактик мә`луматын верилмәсини көрүрүк. Һәтта тәзкирәләрин һансы нүсхә вариантлары үзрә тәнгиди мәтнин һазырланмасы вә чап едилмәси библиографик тәсвирдә көстәрилир. Беләликлә, тәзкирәнин формасында јенилијин јарандығыны билдирир. Хүсусилә, башга мә`лумат васитәләринин мөвчуд олмадығы бир вахтда тәзкирә әвәзсиз мә`лумат васитәси олмуш вә оз ретроспектив библиографик функсијасыны бу күн дә итирмәмишдир.

М.Тәрбијәтин мүасири Мәһәммәдаға Мирзә Сәдрај оғлу Мүчтәһидзадә (Мүштәри) (1867-1958) Шуша шәһәриндә анадан олмуш, бир мүддәт Бакыда јашамыш, Агдамда 91 јашында вәфат етмишдир. Гарабағ шаирләриндән бәһс едән "Ријазүл-ашигин" адлы тәзкирә јазмышдыр. Биринчи һиссәси 1910-чу илдә Истанбулда нәшр едилмишдир. Икинчи дәфә Бакыда 1995-чи илдә әски әлифбадан транслитерасија едилмиш (он сөзүн мүәллифи филолокија елмләри намизәди Әкрәм Багыров, елми редактору мәрһум профессор

Ч.В.Гәһрәманов) вә "Азәрбајҹан" нәшријјатында 247 сәһифәдән ибарәт ики мин нүсхә илә чапдан бурахылмышдыр. Дијаршүнаслыг әдәби тәзкирәдир. Гарабағ шаирләринин 79 нәфәри һаггында библиографик мә`лумат вә әсәрләриндән нүмунәләр верилмишдир. Гарабағ әдәби просесинин тарихини изләмәк бахымындан чох мүһүм бир ишдир. Мәһәммәдаға Мүчтәһидзадә илк тәһсилини Шушада алмышдыр. Әкрәм Бағыров тәзкирәнин өн сөзүндә јазыр: "Әлдә олан дәгиг мә`луматлара көрә о, һәлә кәнчлик илләриндә сәфәрә чыхмыш, Иран, Ираг, Түркијәнин бир чох шәһәрләрини кәзмиш, өз дөврүнүн өнчүл зијалысы кими дүнјакөрүшүнү формалашдырмыш, көрүб-көтүрмәјә чалышмышдыр. Елә бу сәбәбдән дә өзүнүн јеканә мәтбу әсәри олан тәзкирәнин нәшринә Искәндәр бәј Рүстәмбәјовун көмәклији сајәсиндә наил ола билмишдир. Тәзкирәдә о дөвр үчүн чап имканларынын кениш вә даһа мүасир олдуғуну көстәрән китабын нәфис тәртибаты вә фотоларын верилмәси илк бахымдан буну әјани сүбут едир. Мәһәммәдаға Мүчтәһидзадәни әдәби аләмдә танытдыран, она хүсуси әдәби библиографик мөвге верән тәзкирәсидир. Он бир шаир һаггында библиографик мә`лумат вә әсәрләриндән нүмунәләри илк дәфә тәгдим едир. Бу чох бөјүк тапынтыдыр".

М.Мүчтәһидзадә һәм дә шаирдир. О, "Мәчлүсси-үнс" әдәби мәчлисинин үзвү олмуш, "Мүштәри" тәхәллүсү илә гәзәл, гәсидә, нөвһә вә сәнәзәләр јазмышдыр. "Гарабағнамә" адлы мәнзумәси вардыр. Мухәммәс тәрзиндә јазылмыш бу әсәр шаирин ана торпаға, өз елинә, обасына нечә үрәклә бағлы олдуғуну көстәрир. Гарабағ зијалыларына, хүсусилә Г.Б.Закирә, Ә.Б.Һагвердијевә, Н.Б.Вәзирова, Ф.Б.Көчәрлијә, Үзејир бәј Һачыбәјова олан мәһәббәтини билдирир. Әлјазмалар Институтунда сахланылан "Диван"ы Мәһәммәдаға Мүчтәһидзадәнин нечә мәһсулдар бир шаир олдуғуну сүбут едир. Амма онун әдәби јарадычылығы да индијә гәдәр арашдырылыб тәдгигат објекти олмамышдыр.

Мәһәммәдаға Мүчтәһидзадәнин тәзкирәси илә Мир Мөһсүн Нәввабын тәзкирәсинин мүгајисәли өјрәнилмәси вә тәһлили дә бир проблем олараг галмагдадыр. Һәр ики тәзкирәнин орижинал олмасы да данылмаз бир һәгигәтдир. Өзү һаггында вә әсәрләриндән нүмунәләр вермәмишдир.

Гарабағ әдәби мүһитинин өјрәнилмәси бахымындан илк мәнбәләрдән бири кими олдугча марагдыдыр. Тәзкирә онун мүәллифинә библиографија тарихиндә өз лајиги јерини тутмаға һагг газандырыр. XX әср тәзкирәләри, орта әср он`әнәләриндән олан үмумшәрг контекстиндән узаглашараг конкрет милли мәзмуна јөнәлир, мәһәлли, јә`ни әдәби дијаршүнаслыг библиографијасынын мәзмунуна чеврилир, јени сәчијјә кәсб едир.

Бу дөврүн тәзкирәчи-библиографы һесаб едилән Мирзә Мәһәммәд Ахундзадә Ләнкәранинин икинчи ады Зијаји Иса Ибн Һачы Мәһәммәд Рәһим Сәррафдыр. Әлјазмалар Институтунда сахланылан "Тәзкиреји-Зијаји"нин мәтни фарс дилиндә гара, адлар вә сәрлөвһәләр исә гырмызы мүрәккәблә јазылмышдыр. Јазылыш тарихи дәгиг бәлли дејилдир. Лакин С.Ә.Ширванидән данышаркән вахтын һичри 1300, милади 1882-чи ил олдуғу гејд едилир. Тәзкирәнин һәр һалда XX әсрин биринчи он илиндә јазылдығыны күман етмәк олар. Бу әлјазманын I һиссәси ејнилә Лүтвәли Бәј Азәрин "Аташкәдә" тәзкирәсиндән, II һиссәси исә XX әсрин әвәлләринә гәдәрки Азәрбајҹан шаирләри һаггында өзүнүн әлавә мә`луматларындан ибарәтдир. Мүәллиф әлјазмасынын мүгәддимәсиндә белә јазыр: "Мән Ләнкәрандан әлимә кечән бир нагис "Тәзкиреји-Аташкәдә"нин сурәтини чыхарыб ондан сонра 300 ил мүддәтиндә јетишән едиб вә шаирләр һаггындакы мә`луматымы она әлавә етдим.

Бу әлјазма китабында XX әсрин әвәлләринә гәдәр әксәр Әрдәбил вә Ләнкәран бөлкәси шаирләри һаггында гыса библиографик мә`лумат вә онларын әсәрләриндән нүмунәләр вардыр. Һәчми 856 вәрәгәдир. Әсәр битмәсә дә нәһәнк чүнкү хатырладыр. Шәргин Сә`ди, Чами кими шаирләрилә јанашы, Азәрбајҹанын Нәсими, Фүзули кими классик шаирләри һаггында да мә`лумат вардыр. Амма дијаршүнаслыг әдәби библиографик әсәр кими даһа марагдыдыр.

Бу дөврдә Ләнкәранда фәалијјәт көстәрән әдәби мәчлисләрдән бири дә "Фөвгүл-фүсәһа" адланырды. Мәчлисин илһамверичиси вә башчысы Мирзә Исмајыл Гасир иди. Мәчлис үзвләриндән уста Һүсејнгулу Шури, Мирзәли хан, Сәид, Ачиз, Фәттаһ Кәнчар, Садиги, Әзиз, Мирзәбахыш Нәдам, Мирзә Меһди Шүкуһи һаггында библиографик мә`лумат вә әсәрләриндән нүмунәләр нәзәр-диггәти чәлб едир. Зијаи Ахундзадә 1871-чи илдә Әрдәбилдә анадан олмушдур, фарс вә түркчә ше`рләр јазмышдыр. аилә вәзијјәтинин чәтинлији илә әлагәдар о вахт Килан вилајәтинин Ләнкәркунан (Ләнкәранын әввәлки ады) адлы мәскун јеринә кәлмиш, бир мүддәт иншсиз галмышдыр. Өзүндән сонра јадикар галсын дејә ше`р јазмаға јанашы, 12 ил әрзиндә чох бөјүк һәвәслә јазылы абидәләрин үзүнү көчүрмәклә мәшғул олмушдур. Шаһматын маһир ојунчусу, биличиси олмушдур. Онун да тәзкирәчилик фәалијјәти, әдәби јарадычылығы өјрәнилмәмиш, сәнәткарлығы

дәгигләшдирилмәмишдир.

Беләликлә, XX әсрин биринчи јарысында классик әдәби библиографик әсәрин бир нөвү олан тәзкирәләрин мүәллифләри һагтында гыса мә`лумат вә тәзкирәләрин тәһлили көстәрди ки, тәзкирәләр бу күн дә професcионал вә кениш охучу күтләсинин библиографик хидмәтиндә өз тәчрүби әһәмијјәтини итирмәмишдир. Мөвчуд тәзкирәләрин Азәрбајчан дилиндә һазырланыб нәшр едилмәсилә бәрабәр бу күн дә јенисини тәртиб етмәк мүмкүндүр. Библиографик көстәричи өзүнәмәхсус чәһәтләрилә вәтәндашлыг һүгугу алмалыдыр, чүнки библиографија тарихиндә онларын мөвгеји бөјүк олмушдур. Онларын бу күн дә тәртиб едилиб нәшр олунмасы бу жанрын јашарлылығыны бир даһа сүбут едир. Тәзкирәләрә нечә ад верилирсә-верилсин, ким тәрәфиндән нә мәгсәдлә јазылырса-јазылсын, мәзмун, мәгсәд вә вәзифә бахымындан әдәби библиографик вәсаит һесаб едилир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. Бајрамов Ф.А. Ф.Б.Көчәрли вә библиографија // АДУ-нун елми әсәрләри. Китабханашүнаслыг вә библиографија серијасы. -Б., 1970. № 1, с.81-86.

2. Көчәрли Ф.Б. Азәрбајчан әдәбијјаты. 2 чилддә. Ч.1.-Б., 1978, с.304.

3. Көчәрли Ф.Б. Азәрбајчан әдәбијјаты. 2 чилддә. Ч.2 - Б., 1991, с. 300.

4. Көчәрли Ф.Б. АСЕ. 10 чилддә. Ч.5- Б., 1981, с.555.

5. Тәрбијәт М.Ә.Данишмәндани-Азәрбајчан.- Б., 1987, с.457.

6. Тәрбијәт М.Ә. АСЕ 10 чилддә. Ч.9 - Б., 1981, с.254-255.

7. Мүчтәһидзадә М.А. Ријазүл-ашигин. - Б., 1995, с.247.

8. Мүчтәһидзадә М.А. АСЕ 10 чилддә. Ч.7 - Б., 1981, с.189.

9. Тәзкирәји Зијаји. Фарс дилиндә. 357 вәрәгә. Әлјазмалар Институтунда.